

BUROBIYA RAJABOVA,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti yetakchi ilmiy xodimi, f.f.n.

UVAYSIYNING RADIF QO'LLASH MAHORATI

Annotatsiya: Maqolada Uvaysiyning “Sog‘indim” va “Uvaysiyman” radifli g‘azallarining radiflari tahlil qilingan. Uning kuchli badiiy mahorati va tasavvuf ilmi, mantiq fani, Sharq falsafasini chuqur bilishi qayd etilgan. Tahlil hassos shoiraning g‘azal janrida radif qo‘llashdagi san‘atkorligi, badiiy maqsadi va xususiyatlari, g‘azal matni va poetikasida qofiya va radif masalasi, ifodali tasvir hamda olg‘a surgan ezgu g‘oyalarga qaratilgan. Qiyosiy aspektda esa Uvaysiyning Navoiy va Fuzuliy g‘azaliga bog‘lagan muxammaslari hamda ayrim baytlar radifga murojaat qilingan.

Kalit so‘zlar: g‘azal, radif, qofiya, badiiy maqsad, yangi ifoda, obraz va tasvir.

Annotation: This article is an analysis of the radifs used in Uvaisi’s ghazals’ “I miss” and “I am Uvaisi”. Uvaisi is a renowned poet with strong artistic abilities and deep knowledge of Sufism, logic and Eastern philosophy. The analysis focuses on the use of radif in the ghazal genre, the artistic purpose and characteristics of the poet, as well as the issue of rhyme and radif in the text and poetics of the ghazal. The article also explores the expressive image and noble ideas put forward by Uvaisi. Furthermore, it makes comparative references to the ghazals of Navoi and Fizuli, as well as those ghazals of Uvaisi that have similar radifs used in some of her poems.

Key words: ghazal, radif, rhyme, artistic purpose, new expression, image.

Аннотация: Данная статья представляет собой анализ радифов, используемых в газелях Увайси “Скучаю” и “Я Увайси”. Увайси – известный поэт с сильными художественными способностями и глубоким знанием суфизма, логики и восточной философии. В анализе основное внимание уделяется употреблению радифа в жанре газели, художественной цели и характеристике поэта, а также вопросу рифмы и радифа в тексте и газелях. В статье также исследуются выразительный образ и благородные идеи Увайси. Кроме того, проведен сравнительный анализ некоторых газели Навои и Физули, а также Увайси со схожими радифами.

Ключевые слова: газель, радиф, рифма, художественная цель, новое выражение, образ.

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixini o‘qib-o‘rganar ekanmiz, unda ko‘plab iqtidorli shoiralar qalam tebratganiga guvoh bo‘lamiz. Shulardan biri Uvaysiy taxallusi bilan Qo‘qon adabiy muhitida barakali ijod qilgan shoira Jahon otindir. U Marg‘ilonda tavallud topgan, Sharqda shoira va millat oydini sifatida tanilgan. O‘zbek adabiyotshunosligida P.Qayumov, A.Qayumov, H.Razzoqov, O‘.Rashidov, T.Jalolov, E.Ibrohimova, M.Qodirova kabi adabiyotshunoslar shoira devonining qo‘lyozmalarini aniqlash, tadqiq etish va davriy nashrlarini amalga oshirish bilan shug‘ullangan. Uning tarjimai holi, boy ijodiy merosi, zamondoshlari, lirikasi, obrazlar olami, janrlar xususiyati, badiiy mahorati va o‘zaro adabiy ta’sir masalalari xususida ko‘plab tadqiqotlar yozilgan. Chunonchi, Po‘latjon Qayyumiy “Tazkirayi Qayyumiy” asarida “Uvaysiy” nomli fiqra yozgan [1. 58]. Shu bilan birga Qoriyga bag‘ishlangan fiqrada uning shoira qalamiga mansub “Zaboningni keturgil, ey shakkarlab to‘ti guftora, Nechukkim marhamat

bo'lsun necha mendek dil afkora" g'azaliga bog'lagan taxmisini to'liq shaklda keltirgan [2. 7]. Demak, 80 yildan oshiq umr ko'rgan qori, imom, shoir Qoriyning Uvaysiy g'azaliga muxammas bog'lashi, birinchidan, Qo'qon adabiy muhiti uchun adabiy ta'sir, ikkinchidan, shoira yaratgan she'rlar el orasida e'tibor qozonganidan darak berardi. O'zini ishq va dard ahlidan ekanligiga "...sabr tirnog'ida qozdim ishq tog'ini" deb ishora qilgan Uvaysiyda zo'r iqtidor, keng hayotiy bilim va tajriba hamda yuksak badiiy mahorat, ko'rkam uslub yetarli bo'lish bilan birga u tasavvuf ilmi, mantiq fani, Sharq falsafasini juda yaxshi bilgan. Shoira ushbu g'azalda falsafiy va ma'rifiy fikrni va axloqiy qarashlarni juda kuchli ifodalay olgan. Ayniqsa, bu g'azalda chiqarilgan fikriy xulosa bog'bon ahliga murojaat qilib bitgan baytda yaqqol seziladi:

*Meni "lo yadxulu" (yo'q emas) deb mahrum etma, bog'bon ahli,
Azal dehqoni bag'rim qonini to'kkandi gulzora" [2. 7].*

Ishq va dard ahlining kuychisi bo'lgan Uvaysiy dunyoda o'ziga Olloh, ya'ni Azal dehqoni bergan haqlari borligini dadil gapirgan. Bilishimizcha, Azal dehqoni tushunchasi islom falsafasini chuqur bilgan shoirlar ijodidagina uchraydi, xususan, Navoiyda. Qoriy muxammasning so'nggi baytlarini keltiramiz:

*Solib zanjiri ishq ichra meni ul sho'xa ayyorim
Tegib hijron qilichi tan aro ko'p bo'ldi ozorim
To'kib shakkar labidin so'rmadi holing nadur Qorim
Uvaysiy yuz jaf o'rsang haqiqat yoridin doim
O'gurma yuzni andin solma ko'zni o'zga dildora [1. 178].*

Po'latjon Qayyumiyning "Xo'qand tarixi va uning adabiyoti" antologiyasida ham shoira ijodiga maxsus to'xtalangan [3. 112]. M.Qodirova Uvaysiy devonini 1980-yilda so'zboshi va izohlar bilan nashr ettirgan [2]. Prof. I.Adizovanning "Uvaysiy she'riyatida poetik tafakkurning yangilanishi" nomli monografiyasining 4-bobi "Shoira she'riyatida poetik shakl yangilanishi va badiiy san'atlar takomili" deb nomlanadi. Mazkur bobning 1-faslida u qofiya va radif xususida fikr yuritgan. "Uvaysiy she'riyatida poetik shakl yangilanishining adabiy-estetik asosi" deyilgan faslda I.Adizova Uvaysiy qo'llagan 2-3 ta radifga murojaat qilgan, ammo olima Uvaysiy g'azallarida qo'llangan barcha radiflariga bir qur nazar tashlagan. Uning ushbu kuzatishlari fikrimiz isbotidir: "Adabiyotshunosligimiz tarixida olimlarimiz radif qo'llash she'riyatda shart qilib belgilanmaganligini ta'kidlashgan bo'lsalar-da, Uvaysiy ijodida u ulkan badiiy vazifalarni bajargan. Quyidagi miqdorlar ham uning yaqqol isbotidir. Shoira devoni qo'lyozmasidagi 244 ta g'azaldan 196 tasida radif qo'llangan" [4]. Adabiyotshunos B.Isoqovanning "Uvaysiy she'riyatida irfoni mazmun va "Karbalo" dostoni" deb nomlangan ilmiy tadqiqot ishida ham ma'lum ma'noda to'xtalangan [5].

Ma'lumki, Uvaysiy lirikasining asosiy janrini g'azal tashkil qiladi va ularning soni 269 ta (Adizova I. ma'lumotiga ko'ra, u ko'rgan qo'lyozmada 244 ta)ni tashkil etaadi. Ularda yangicha ifoda, obraz, tasvir, g'oyalar talqini bilan birga Navoiy, Fuzuliy, Bedil kabi salafilar ijodidan adabiy ta'sir ham seziladi. Mazkur maqolada shoiraning har biri yetti baytli "sog'indim" va "Uvaysiymen" radifli g'azallari radiflariga e'tibor qaratildi. Y.Is'hoqov radifga shunday ta'rif bergan: "Radif (ar.: yonma-yon yoki ketma-ket turgan ikki yoki undan ortiq narsa, safdosh, hamsafar) – she'riy misralar oxirida (qofiyadan keyin) takrorlanadigan so'z yoki so'z birikmasi. Lirik turga mansub deyarli barcha she'riy shakllarda ishlatilishi mumkin. She'rda muayyan fikrni, maqsadni yoki uning bir jihatini ta'kidlashga xizmat qiladi. Alohida so'z, so'z birikmasi yoxud yordamchi so'zlardan iborat bo'lishi mumkin" [6]. She'r texnikasiga binoan radiflar g'azalning matla'sidan boshlanib to maqta'gacha qo'llanilsa, masnaviyda bayt doirasida bo'lishi mumkin, bunga Navoiy

“Xamsa”si yaqqol misol bo’ladi. Yoki muxammaslarda har bir beshlik o’z radifiga ega bo’ladi, bu poetik holatni Uvaysiy ijodida ham ko’rish mumkin. Shoiraning Navoiy g’azallariga taxmislarda ramuzin (ramz), ichra, etsa, g’araz, hayf, aqldin, erur, meni kabi radiflar ishlatilgan [2. 104-107]. Fuzuliy g’azaliga bog’langan muxammaslarida lafz, bilmazam, so’rmaya, tama’, ko’ngul, hajrida, naylayam so’z va na ayb kabi radiflar qo’llangan [2. 108-110].

Y.Is’hoqovning fikriga ko’ra, radifli she’rlar muraddaf she’rlar deb ataladi. Demak, shoiraning ushbu ikki she’ri ham muraddaf g’azallardir. Uvaysiy g’azallarida radiflarning ishlatilishining muhim bir o’ziga xosligi shoira bir radifni ikki yoki uch g’azalida turli badiiy maqsadda qo’llay olgan. Masalan, “sog’indim” radifi birida aynan, boshqasida “sog’inurmen” shaklida ikkita g’azalida uchraydi. “Uvaysiy” radifi esa, “men”, “sen” kabi bog’lamalar bilan birikib bir turkum g’azallarida qo’llanilgan.

Yaratilishiga ma’lum ma’noda tarixiy voqea asos bo’lgan, hasbi hol ruhidagi “sog’indim” radifli g’azali vujudi dardga to’lgan ona sog’inchi, hijroni, xavotir va hadigi bilan bog’liq kechinmalari onalarning fe’liy va zotiy sifatlaridan kelib chiqib badiiy talqin etilgan. Matla’da nido san’ati orqali do’stlaridan taskin izlagan bo’ladi. G’azal tili sodda, mazmuni tushunarli, lirik qahramonning yodi faqat o’g’lida ekanligi haqqoniy tasvirlangan.

She’rda radif sakkiz: matla’da ikki qolgan baytlarda bir martadan ishlatilgan. Shoira aynan “sog’indim” leksemasini tanlar ekan, uning bu so’zni qo’llashdan badiiy maqsadini quyidagicha belgilashimiz mumkin. Birinchidan, ona sifatida o’g’lini yurak o’rtab sog’inishi tabiiy haq-huquqi ekanligini anglash. Ikkinchidan, ona o’g’lining harbiy yurishga safarbar qilinishi davlat va din talabi ekanini bilsa ham, o’zini go’yo aybdor, kuchsiz deb his qilishi. Uchinchidan, o’g’li firog’ida ichki faryodini ifodalash uchun ushbu so’zning mantiqan mos kelishi. To’rtinchidan, shoira faqat o’zining emas, balki o’g’illari harbiy yurishga safarbar qilingan barcha onalarning tuyg’ularini ham zakiy shoira sifatida mahorat bilan ifodalab bergani. Beshinchidan, shoira ham ayol, ham ona, ham shoira sifatida o’g’liga bo’lgan sog’inchini ko’rsatishda o’g’lini turli sifatlashlar bilan alqashi, erkalashi uchun ham bu so’zning mutanosibligi. Oltinchidan, mazkur g’azal orqali shoira o’zining ijtimoiy-siyosiy fikrlarini ham bayon qilgan. Ayniqsa, Muhammad Alixonning harbiy yurish natijasida yoshlarning safarbar qilinishi bilan bog’liq norozilik kayfiyatini ham ifodalagan. Lekin bu norozilik ohangi u mahorat bilan qo’llagan “sog’indim” radifi fonida yaqqol, ochiq sezilmaydi. Yettinchidan, uning mazkur radifi boshqa shoirlardan ta’sirlanib yozilgan an’anaviy xarakterda emas, balki u to’laligicha originaldir. Shoira mazkur radifga mos qofiyalar ham qo’llay olgan: jononimni, davronimni, darmonimni, sultonimni, mehmonimni, bag’ri qizil qonimni, mohi tobonimni, xonimni.

Bir o’rinda “Boshda savdo, ko’zda ashk-u, dilda dog’-u jonda o’t” deb yozgan shoiraning mazkur g’azali ma’lum ma’noda shoiraning davr taloto’plari, turmush tashvishlaridan yuragi dardga to’lib yozilgan deya baholash mumkin. Bu kabi hissiy kechinmalarni yoki so’z bilan chizilgan Uvaysiy portretini ko’rsatib beruvchi she’r texnikasidagi muhim vositalaridan biri, shubhasiz, radifdir. Umuman, o’zbek mumtoz she’riyatida ijodkorlarning o’z ismi yoki taxallusini radifda qo’llash usuli juda kam uchraydi. Shoira lirikasidagi baland ohang, kuchli ruh tavsifi poetik talqini ushbu g’azalda amalga oshgan.

Endi g’azalning 4-baytiga alohida diqqat qaratsak. Ma’lumki, Qur’oni Karimda “vas samavati val arz(d)” oyati ko’p uchraydi. Hatto ushbu oyat kishilar orasida najot duosi sifatida ham o’qiladi. Bir g’azalida zakiy shoira “Malomat qushlari boshim uza koshona tutmishlar” deb yozish orqali ushbu duodan “hall” iqtibos sifatida foydalanadi. Xudodan u yer-osmon orasidagi yomonlikdan panoj so’rash bilan birga o’zini yer bilan osmon orasidagi bir mojarro, ya’ni Olloh bergan haqini so’rovchi sabotli ayol va ona, shonu shavkatli shoira Uvaysiy ekanligini ta’kidlab ko’rsatgan:

*Kechalar fig'onimdin tinmadi kavokiblar,
Arz to samo uzra mojaru Uvaysiymon [2].*

Mazkur g'azalning maqta'si ham o'ziga xos bo'lib, taxallus Vaysiy tarzida qo'llanilgan va an'anaviy xarakterdagi zohid va orifga murojaat qilgan. Nido san'ati vositasida: "Ey orif menga oson tutma, mashaqqatlarim o'zimga yarasha, lekin ishq va dard ahliga xos dard-u g'amlarim pok sirlar kabi pinhon", – deya o'z hasbi holini bayon etadi:

*To ko'rib xarobotin ta'na etma, ey zohid,
Bir nafas emas xoli iqtido Uvaysiymon.
Vaysiy beriyozat deb sahl tutma, ey orif,
Ishq aro nihon dardi bedavo Uvaysiymon [2].*

Bundan tashqari, Uvaysiy qo'llagan boshqa radifga olingan so'z va so'z birikmalari ham o'zlari qo'llanilgan g'azal arxitektonikasida mustahkam poydevor vazifasini o'tagan. Birinchidan, "qil" radifli g'azalida radif ohang va mazmun jihatidan qofiya bilan sinkretiklashib ketgan: pari-shon qil, pinhon qil, xandon qil, Sulaymon qil, sulton qil, mehmon qil, so'zon qil, arzon qil.

*Munda yetmadi Vaysiy vaslinki bahosig'a,
Yumdi ko'z bu olamdin rahm aylab arzon qil [2].*

Ikkinchidan, "Fuzundirki, kundan-kunga mehnatim, Nag'u (nima) muncha ko'pdur azobim mening" deb juda ta'sirli bayt bitgan shoira "maqsadga yetkurgil" birikma radifga qurilgan 7 baytli g'azal yozgan. Birikma radif sabab she'r juda o'qishli va ta'sirli chiqqan. Uchinchidan, shoira men olmoshi vositasida men, meni, menga, meninig kabi bir qancha so'z radiflar yaratgan. Jumladan, ulardan birida mehri vafosizdan kutilgan xabar kelmagach, u kutish odobini saqlab, saboga murojaat qiladi va sen orqali menga mehri vafosiz o'z ahvolidan xabar jo'natsin, degan istagini mahorat bilan bayon qiladi:

*Ey, sabo, borg'il o'shal mehri vafosiz qoshig'a,
Bersin ul bo'yi nasimi bila payg'om menga [2].*

To'rtinchidan, "Malomat qushlari boshim uza koshona tutmishlar" deb malomatdan salomat chiqishga harakat qilgan shoira mazkur baytda ham mayling so'z radifi vositasida tabibga murojaat qilib obrazli tasvir yaratgan:

*Tabibo, so'rmag'il – so'rg'il vujudim ranji izhorin,
Ko'ngildin dam urarsen dardi – pinhonimdir mayling [2].*

Beshinchidan, shoiraning yana bir "sog'indim" radifli g'azalida aynan ona sog'inchi ifodalanmagan bo'lsa-da, bu o'rinda insonning sog'inch tuyg'ulari bilan bog'liq holatini haqqoniy tasvir-lab berishga harakat qilgan. Yoki quyidagi o'rinda qo'llangan "bo'lak" radifi sabab bayt yanada ta'sirli va ifodali chiqqan:

*Ul kuni ko'rdim seni – ketdi qo'limdin ixtiyor,
Menda yo'qdir senga bergan ixtiyorimdin bo'lak [2].*

Yana “boshimga g‘am yomg‘iri yog‘ib” deb o‘zi haqida kuyinib gapirgan Uvaysiyning bir nafas radifli g‘azalida qo‘llagan mazkur radif kuchli irfoniy va falsafiy ma’noga ega. Ayniqsa, shoira dunyoning, inson umrining o‘tkinchiligi bilan bog‘liq falsafiy fikrlarni dadil olg‘a surgan.

Bu baqosiz umring, ey Vaysiy, bahori bir nafas [2].

Mazkur misraning mantiqiy davomi bo‘lgan boshqa baytda Uvaysiy Olam tushunchasini “yig‘ilg‘on suv” degan obrazli ifoda bilan ataydi va hassos shoiraning, bir tomondan, dunyoga o‘ziga xos ta’rif berganini, ikkinchi tomondan esa Allohning inoyati bilan suvdan yaralgan inson qismati ko‘proq g‘am bilan sinalishini ifodalaganini ko‘rish mumkin:

*Yog‘ib g‘am yomg‘iri ushbu jahondurkim, yig‘ilg‘on suv,
Na tamkin aylamish dil, Vaysiy, umring hubobidur [2].*

Xulosa qilib shuni keltirishimiz mumkinki, shoira g‘azallarining aksarida o‘z his-tuyg‘ularini bayon etishda hamda ilg‘or fikr, ezgu g‘oya, badiiy maqsadlarining falsafiy bayonida radiflardan unumli foydalana olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Пулатжон Қайюмий. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎзР ФА Қўлғзмалар институти тахририй наириёт бўлими, 1998. – 713 б.
2. Қодирова М. Увайсий шеърятидан. –Тошкент: Ўзбекистон, 1980.
3. Пулатжон Қайюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти (нашрга тайёрловчи: Қаюмов А.). –Тошкент: Тамаддун, 2011. – 377 бет.
4. Адизова И. Увайсий шеърятисида поэтик тафаккурнинг янгиланиши // фил. фан. док. дисс... –Тошкент: Университет, 2020. – 267 б.
5. Исоқова Б. Увайсий лирикаси ва “Карболонома” достони: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)... дисс. автореф. –Тошкент: ФАН, 2023. – 21 б.
6. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. –Тошкент: Ўзбекистон, 2014. –Б.140.

